

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԼՍԻՑ

1. ՌՈՒՄ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ. ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1826 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

Պարսկական կառավարող շրջանները, շարունակելով իրենց նվաճողական քաղաքականությունը, հարմար առիթի էին սպասում շեղյալ համարելու Գյուլիստանի պայմանագիրը և վերսկսելու պատերազմը Ռուսաստանի դեմ՝ Անդրկովկասը զավթելու համար:

Անգլիան, օգտվելով պարսկական արքունիքում տիրող նվաճողական տրամադրություններից, Պարսկաստանում հետզհետե աշխուժացնում էր իր հակառուսական քաղաքականությունը: 1814 թ. նոյեմբերի 25-ին Անգլիան Պարսկաստանի հետ կնքում է նոր՝ «վերջնական» դաշնակցային պայմանագիր, որը գրականության մեջ հայտնի է «Թեհրանի պայմանագիր» անունով:

Անգլո-պարսկական 1814 թ. պայմանագիրը աներկբայիորեն ուղղված էր Ռուսաստանի դեմ, ակնարկում էր Գյուլիստանի պայմանագրով սահմանված ռուս-պարսկական սահմանագծի վերանայման անհրաժեշտությունը և վկայում Պարսկաստանում Անգլիայի ազդեցության ուժեղացումը:

Սուլթանական Թուրքիան նույնպես Անդրկովկասը զավթելու պլաններ ունենալով, թշնամաբար է ընդունում Գյուլիստանի հաշտության պայմանագիրը և Անգլիայի հետ միասին Պարսկաստանին հրահրում Ռուսաստանի դեմ: Անգլիան ձգտում էր Ռուսաստանի ուշադրությունը շեղել մերձավոր արևելյան, բալկանյան և միջին ասիական պրոբլեմներից, ապա նաև ժամանակ շահել՝ վերակազմելու և վերազինելու թուրքական բանակը՝ հարձակողական ակտիվ գործողությունների համար:

Ցարիզմն իր հերթին, օգտվելով ռուս-պարսկական առաջին պատերազմում ձեռք բերած հաջողություններից, հետևողականորեն շարունակում է իր նվաճողական քաղաքականությունը, ամեն ջանք գործ դնում հաստատորեն ամրապնդվելու Անդրկովկասում: Դրա համար նա ձգտում էր գրավել նաև Երևանի ու Նախիջևանի խանությունները և ռուսական պետական սահմանը հասցնել մինչև Արաքս գետը: Որպես օրվա հրատապ խնդիր, նա կամենում էր Պարսկաստանի հետ առժամանակ պահպանել խաղաղ հարաբերու-

թյուններ և իր ուշադրությունը բեռնել Թուրքիայի վրա, որովհետև Արեւելյան Հարցը գնալով սրվում էր: Ռուս-պարսկական հարաբերությունների կարգավորման նպատակով Կովկասի կառավարչապետ, Կովկասյան հատուկ կորպուսի հրամանատար գեներալ Ա. Պ. Երմոլովի զլխավորությամբ 1817 թ. ապրիլի վերջին Պարսկաստան մեկնեց հատուկ դեսպանություն (կազմված 203 մարդուց)¹: Ա. Երմոլովը սկզբում բանակցություններ էր վարում Թավրիզում՝ Աբաս-Միրզայի, ապա Սուլթանիեում՝ Ֆաթհ-Ալի շահի հետ: Ա. Երմոլովի առաքելության նպատակն էր Թավրիզում ունենալ մշտական դիվանագիտական միսիա, իսկ Ռեշտում՝ առևտրական գրասենյակ, դրականորեն լուծել Պարսկաստանում գտնվող ռուս ռազմագերիներին հայրենիք վերադարձնելու հարցը, ստանալ շահի հավաստագրումները՝ ռուս-թուրքական պատերազմի դեպքում շեղոթություն պահպանելու մասին, ապա նաև ջանալ, որ Պարսկաստանում թուլանա Անգլիայի և ռուսական Ռուսաստանի ազդեցությունը: Այս ամենի հետ, Երմոլովը հանձնարարություն ուներ նաև կարգավորելու Գյուլիստանի պայմանագրի կնքումից հետո Ռուսաստանի ու Պարսկաստանի միջև առաջացած տերիտորիալ-սահմանային վիճելի հարցերը:

Աբաս-Միրզան և Ֆաթհ-Ալի շահը, մի կողմ թողնելով Երմոլովի դեսպանությանը հետաքրքրող հիմնական հարցերը, պահանջում էին վերանայել Գյուլիստանի պայմանագրով նախատեսված ռուս-պարսկական սահմանագիծը և, մասնավորապես, Պարսկաստանին վերադարձնել Թալիշն ու Ղարաբաղի մի մասը: Մերժելով պարսիկների այդ պահանջը, Երմոլովն իր հերթին հարց է հարուցում կայսրությանը վերադարձնել Մեղրիի գավառի այն մասը, որ ռուսական բանակը գրավել էր մինչև Գյուլիստանի հաշտությունը: Բանակցություններն ընթացան ռուսների համար չափազանց աննպաստ ու լարված պայմաններում: Երմոլովի գործադրած ջանքերը դրական արդյունքի չհանգեցին, և նա ձեռնունայն վերադարձավ Թիֆլիս: Ա. Երմոլովի դիվանագիտական քայլը անհաջողության, մատնվեց, որովհետև պարսկական արքունիքում իշխում էին զավթողական ու ռեանշիստական տրամադրություններ ունեցող տարրերը և քաղաքական թելադրող դիրք գրաված անգլիական դիվանագետները:

1825 թ. վերջերից պարսկական բանակներն աստիճանաբար մոտենում են ռուսական սահմանին, ունենալով անգլիական ռազմական խորհրդականների ձեռքով մշակված՝ Անդրկովկաս ներխուժելու ռազմա-ստրատեգիական պլան: 1826 թ. սկզբին անգլիացիները պարսկական արքունիք հասցրին դեկաբրիստների ապստամբության լուրը: Նրանց հորդորանքները շահին բերին այն համոզման, որ հասել է հարմար պահ՝ հրաժարվելու Գյուլիստանի պայմանագրից և վերստին նվաճելու Անդրկովկասում կորցրած հողերը: Այդ մասին ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմի մասնակից գեներալ Դենիս Դավիդովը գրում է. «Դեկտեմբերի 14-ի օրը Պետերբուրգում էր գտնվում անգլիական զնդապետ Շիլը, որը վայելում էր Աբաս-Միրզայի անսահմանափակ վստահությունը: Հետևյալ օրը Շիլը մեկնեց Պետերբուրգից: Ժամանելով Թավրիզ, նա հավատացնում էր Աբաս-Միրզային, թե Ռուսաստանում երկպառակտ-

¹ А. Ермолов, Алексей Петрович Ермолов, СПб., 1912, стр. 84—88.

շական պատերազմ է բռնկվել երկու կայսր-եղբայրների միջև... Շիրի կարծիքով պարսիկների համար եկել էր ամենանպաստավոր պահը՝ Վրաստան ներխուժելու համար, ուր ռուսների ուժերը խիստ թույլ էին։ Պարսիկները շարժվեցին... Աբաս-Միրզան, առանց նախապես պատերազմ հայտարարելու, ներխուժեց Փամբակի և Շիրակի մարզերը»²։

Ռուսաստանի դեմ պատերազմ սկսելու շահի որոշմանը նպաստեց նաև Ռուսաստանի հարաբերությունների սրումը Թուրքիայի ու Արևմտյան մեծ տերությունների հետ, ինչպես նաև Կովկասում լեռնականների սկսած շարժումը։ Ռուս-պարսկական հարաբերությունների այդ լարված օրերին՝ 1826 թ. փետրվարին Պետերբուրգից Թեհրան է մեկնում Նիկոլայ Առաջինի լիազոր ներկայացուցիչ իշխան Ա. Ս. Մենշիկովը։ Նրան հանձնարարված էր շահին հավաստիացնել, որ ռուսական կառավարությունը ցանկանում է Պարսկաստանի հետ բարի-դրացիական հարաբերություններ ունենալ և խաղաղ էանապարհով կարգավորել սահմանային ու տերիտորիալ վիճելի հարցերը։ Սակայն Աբաս-Միրզան և Ֆաթհ-Ալի շահը Ա. Մենշիկովին ոչ միայն շատ սառը ընդունեցին, այլև նրան պահում էին յուրօրինակ տնային կալանքի տակ, ձախողելով բանակցություններ վարելու նրա բոլոր փորձերը։ Ա. Մենշիկովը Պարսկաստանում ականատես եղավ պատերազմի տենդագին նախապատրաստություններին և, համոզվելով, որ աննպատակ է Պարսկաստանում իր մնալը, հուլիսի 5-ին շահից պահանջեց իրեն թույլ տալ վերադառնալու Ռուսաստան։

1826 թ. հուլիսի 16-ին Երևանի սարդարի ղինված ուժերը Ապարանում հարձակվեցին Միրաքի ռուսական պահակակետի վրա, իսկ հուլիսի 17/18-ին պարսկական 60 հազարանոց բանակը Աբաս-Միրզայի հրամանատարությամբ ներխուժեց Ղարաբաղ և հուլիսի 25-ին պաշարեց Շուշի բերդը³։ Աբաս-Միրզան գլխավոր ուժերով մնալով Շուշիի տակ, 12 հազար մարդուց կազմված մի զորաբանակ շարժեց դեպի Ելիսավետպոլ (Գյանջա)։ Նա ծրարագրում էր գրավել Շուշին ու Ելիսավետպոլը, ամրապնդել իր բանակի թիկունքը, ապա պարսկական միացյալ ուժերով գրոհել Թիֆլիսի վրա։ Նույն օրերին Երևանի Հյուսիս-Ղուլի խանի և նրա եղբայր Հասան խանի ղինված ուժերը, կոտրելով ռուս փոքրաթիվ սահմանապահների ու հայ աշխարհազորայինների դիմադրությունը, ներխուժեցին Փամբակի և Շիրակի գավառները։ Իսկ 25 հազար հեծյալներից կազմված պարսկական մի այլ բանակ էլ Թալիշից շարժվեց դեպի Մուղանի հարթավայրը՝ խնդիր ունենալով գրավել Հյուսիսային Ադրբեջանի գավառները և ներխուժել Դաղստան։ Օգտվելով անակնկալ հարձակման առավելությունից, պարսկական բանակներին հաջողվեց գրավել Ելիսավետպոլը, Շամախի, Նուխի քաղաքները, Թալիշի, Շաքիի, Շիրվանի և Շորաքյալ-Փամբակի որոշ գավառներ։ Այսպես սկսվեց ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմը (1826—1828)։

Պարսկական բանակները նորից ավերեցին հայկական տասնյակ գյուղեր, հազարավոր հայեր սրի քաշվեցին, իսկ շատերն էլ գերվեցին։ 1826 թ.

² Դենիս Դավիդով, Ռազմական հուշեր, Երևան, 1942, էջ 532։

³ Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. ՌԳԱ, գ. 4290, թ. 53—54։

ամռանը Շիրակի ու Փամբակի գավառներում պարսկական զորքերի կատարած ավերածությունների ու ոճրագործությունների մասին Վ. Պոտտոն գրում է. «Այսպես, վրա հասավ 1826 թվականի ամառը, երբ պարսկական հրոսակախմբերն անսպասելի կերպով, առանց պատերազմ հայտարարելու, ներխուժեցին մեր սահմանները և ամպրոպը նախ ճաթեց անպաշտպան հայ բնակչության գլխին: Երևանի խանի առաջին հարվածը կրեցին Փամբակի և Շորագյալի շրջանները: Գյուղերն ամայացրին, երեսանների ու կանանց մեծ մասը տանջամահության ենթարկեցին, հարյուրավոր բնականիքներ գերության բռնեցին»⁴: Շիրակում Հասան խանի կատարած շարագործությունների, հայկական գյուղերի ավերման, բնակչության զանգվածային գերեվարության ու ոչնչացման ցնցող պատկերները սրտի կակիծով ու խորը ցասումով է պատկերել Խ. Աբովյանն իր «Վերք Հայաստանի» վեպում: Նկարագրելով Շիրակում Փոքր Ղարաքիլիսայի աղետը, նա գրում է. «Խղարաքիլիսեն միումը կորավ. հենց բռնեա՝ երկինքն հանկարծ փուլ էկավ, ամպ ու կալծակով քանդեց սար ու ձոր. էսպես էր նրանց խեղճ հալը էս օր: Տավարը մեկ կողմից բռնեցին, տարան. գեղը մեկ կողմից կրակ տվին, առանձ: Փոքր Ղարաքիլիսայի աղետավոր բախտին արժանացան նաև Ապարանի, Շիրակի, Փամբակի, Ջանգեզուրի և Ղարաբաղի բազմաթիվ գյուղեր:

Մակայն պարսկական խաներն անկարող եղան ընկճել հայ ժողովրդի ազատագրական ոգին: Ամենուրեք կազմակերպելով աշխարհազորային ջոկատներ ու միանալով ռուսական սահմանապահ զորքերին, հայերը հերոսաբար մարտնչում էին թշնամու բանակների դեմ: Պատերազմի առաջին շրջափուլում (1826 թ. հուլիս—օգոստոս) Կովկասյան կորպուսի հրամանատարությունը հարկադրված եղավ դիմել ակտիվ պաշտպանության, մինչև Ռուսաստանից կստանար լրացուցիչ ուժեր՝ հակահարձակման անցնելու համար: Հակառակորդի առաջխաղացումը կասեցնելու նպատակով, ռուսական սահմանապահ կազմերները տեղական բնակիչներից կազմված աշխարհազորային ջոկատների օգնությամբ դիմում են ռազմաստրատեգիական կառուցվածքներին ներկայացնող բերդերի ու անցումների պաշտպանությանը:

Այգախիսի կարևոր նշանակություն ունեցող ամրություն էր Շուշիի բերդը: Տեղի ռուսական կայազորը (բաղկացած 1700 զինվորից) և շրջակայքի 22 հայկական գյուղերից նրան օգնության եկած 1500 աշխարհազորայիներ ձեռնամուխ եղան Շուշիի հերոսական պաշտպանությանը⁵: Ավելի քան վեց շաբաթ բերդը պաշտպանվեց Աբաս-Միրզայի մեծաքանակ բանակի անընդմեջ հարձակումներից:

Շուշիի պաշտպանության գործում հայերի խաղացած դերը շատ բարձր է գնահատել բերդապահ կայազորի պետ գնդապետ Ռեուտը: Գնենրալ Երմոլովին ներկայացրած իր զեկուցագրերից մեկում նա գրել է. «Բերդը պաշտպանող հայերի վերաբերյալ պարտքս եմ համարում բացատրել, որ նրանց ծառայությունը արժանի է ուշադրության, որովհետև նրանք բոլորը գործում էին գերազանց քաջությամբ, դիմացան բազմաթիվ գրոհների, ետ մղեցին

⁴ В. Потто, Первые добровольцы Карабага..., стр. 58.

⁵ Խ. Աբովյան, Երկրի լիակատար ժողովածու, հատ. III, էջ 99.

⁶ Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿԳՌՊԱ, ֆ. ՌԳԱ, գ. 4291, թ. 61:

Թշնամուն խոշոր կորուստներով, արհամարհում էին պարենի պակասը և բնավ չէին մտածում բերդը հանձնելու մասին, թեև վրա էր հասել կատարյալ սովը»⁷:

1826 թ. հուլիսի 25-ից մինչև սեպտեմբերի 10-ը տևած Շուշու հերոսական պաշտպանությունը ունեցավ այն կարևոր նշանակությունը, որ իրեն գամեց հակառակորդի գլխավոր ուժերը, իսկ դա հնարավորություն ընձեռեց ժամանակ շահել, կենտրոնացնել կովկասյան կորպուսի ցրված ուժերը, լրացուցիչ օգնական ուժեր ստանալ Ռուսաստանից և ջախջախիչ հարված հասցնել Անդրկովկաս ներխուժած պարսկական բանակներին:

Եթե Շուշի բերդի պաշտպանությունը փակեց Աբաս-Միրզայի բանակի ճանապարհը Ղարաբաղից դեպի Կովկասի վարչական կենտրոնը՝ Թիֆլիս, ապա նույն խնդիրը մյուս ճակատում հաջողությամբ կատարեցին Շիրակի և Լոռի—Փամբակի ուսական կայազորները և նրանց օգնության եկած հայ աշխարհազորային ջոկատները՝ Երևանի սարդարի և նրա եղբոր՝ Հասան խանի զորքերի դեմ մղած համատեղ պաշտպանական մարտերում: Հասան խանը, կենտրոնացնելով խոշոր ուժեր, ձգտում էր գրավել Արևելյան Շիրակը, Լոռի—Փամբակը և շարժվել դեպի Թիֆլիս: 1826 թ. հուլիս—օգոստոս ամիսներին արյունալի մարտեր տեղի ունեցան Շիրակում: Դրանցից հատկապես նշանավոր էին Փոքր Ղարաբեիլիսայի (Խղարաբեիլիսա, այժմ Աղատան) համար մղված մարտերը: Հասան խանի հրոսակախմբերից հայրենի գյուղը պաշտպանելու համար փոքր ղարաբեիլիսցիները զինվեցին ինչով կարող էին և, միացած ուսական փոքրաթիվ ջոկատին, մինչև արյան վերջին կաթիլը հերոսաբար կռվեցին թշնամու դեմ: Այդ մասին Խ. Աբովյանը գրում է. «...քաջ Հայկազունք սիրտ սրտի տվին... իրար կանչեցին... ընկերք՝ մի վախիք, դուք ղոշաղ կացեք, քամակ քամակի տվեք, միացեք, թող՝ մեկ հող, մեկ սուր փրփր, մեզ թաղի, մինչև եղին մարդն, մեկն էլա չփախչեք»⁸: Այսպիսի վճռականությունով ու հաստատակամությամբ նրանք ոտքի կանգնեցին թշնամու դեմ:

Հասան խանի զորաջոկատները մի քանի անգամ գրոհեցին գյուղի վրա, բայց, հանդիպելով հայ և ուս պաշտպանների դիմադրությանը, կրելով խոշոր կորուստներ՝ ետ շարժվեցին: Հակառակորդին հաջողվեց Փոքր Ղարաբեիլիսան գրավել միայն այն ժամանակ, երբ անհավասար մարտում ընկան ղյուղի հայ և ուս վերջին քաջարի պաշտպանները:

Լոռի—Փամբակի և Շամշադին—Ղազախի պաշտպանական մարտերում աչքի ընկավ Գրիգոր Մանուչարյանի 500 հեծյալներից կազմված աշխարհազորային ջոկատը, որը մարտական հարուստ փորձ էր կուտակել դեռևս ուսապարսկական առաջին պատերազմի ժամանակ պարսիկ զավթիչների դեմ մղած հերոսամարտերում: Իսկ պատերազմի երկրորդ էտապում, երբ կովկասյան կորպուսն անցավ հակահարձակման, հայկական աշխարհազորային այդ ջոկատը մարտական ակտիվ գործողություններ է ծավալում սկսած Ղազախ—Շամշադինից մինչև Սևանի ափերը: Նա պարսկական հորդանքների դեմ շարունակեց իր պայքարը մինչև պատերազմի ավարտը:

7 В. Потто, Первые добровольцы Карабага..., стр. 62.

8 Խ. Աբովյան, Երկրի լիակատար ժողովածու, հատ. III, էջ 99:

Հակառակորդի դեմ ռազմական գործողություններ մղելուց բացի, Գ. Մանուշարյանի գլխավորած ջոկատի օգնությունը կովկասյան հատուկ կորպուսին արտահայտվում էր նաև այլ ձևերով: Հարկ եղած դեպքում նա հաջողությամբ պաշտպանում էր Թիֆլիս—Երևան ռազմա-ստորատեղիական կարևոր նշանակություն ունեցող ճանապարհները, կապավորի դեր խաղում ռուսական զորամասերի և գլխավոր հրամանատարություն միջև, իսկ երբ Հայաստանում գործող զորամասերը նեղվում էին պարենի պակասից, Գ. Մանուշարյանի ջոկատն իր վրա էր վերցնում նրանց համար պարեն հայթայթելու դժվարին գործը:

Ստորատեղիական լուրջ հաջողությունների հասնելու համար պարսկական բանակները շարունակաբար օգտագործել ոչ իրենց թվական գերակշռությունը, ոչ էլ հանկարծակի հարձակման առավելությունները: Կովկասյան հատուկ կորպուսի զորամասերը և տեղական ժողովուրդներից ձևավորված աշխարհազորային ջոկատները, սերտ համագործակցելով, կարողացան կասեցնել պարսկական զորքերի առաջխաղացումը և ձախողել նրանց ռազմաստորատեղիական ծրագրերի իրականացումը:

1826 թ. օգոստոսի վերջերին Կովկասյան հատուկ կորպուսը Ռուսաստանից օգնական ուժեր ստացավ: Կովկաս ուղարկվեցին 20-րդ հետևակային և 2-րդ ուլանական դիվիզիաները՝ ձիաքարշ հրետանիով, ու մի քանի կազակային զնդեր: Կովկասյան կորպուսի շարքերը համալրեցին նաև 1825 թ. դեկտեմբերի 14-ին Պետերբուրգում դեկաբրիստների ապստամբությանը մասնակցած գվարդիական զնդերի վաշտերից ձևավորված լեյբ-գվարդիական հավաքական գունդը (կազմված 1287 մարդուց, որից 38-ը սպաներ էին), Չերնիգովյան զնդի ապստամբությանը մասնակցած 1527 զինվորները, դեկաբրիստների գործով մեղադրված շուրջ յոթ տասնյակ աստիճանադրված դեկաբրիստ սպաներն ու նրանց «մեղսակիցները»: Կովկասյան հատուկ կորպուս ուղարկվեցին նաև մի շարք գեներալներ ու բարձրաստիճան սպաներ: Զգալիորեն փոխվեց կովոդ ուժերի հարաբերակցությունը, որը Կովկասյան հատուկ կորպուսի հրամանատար գեներալ-ադյուտանտ Ա. Երմոլովին և նրա օգնական գեներալ-լեյտենանտ Վ. Մադաթովին⁹ հնարավորություն տվեց հարձակում սկսել թշնամու դեմ:

1826 թ. սեպտեմբերից ռուս-պարսկական պատերազմը թևակոխեց իր երկրորդ շրջափուլը, որը նշանավորվեց Կովկասյան հատուկ կորպուսի զորամասերի մղած մի շարք հաղթական ճակատամարտերով: Դրանցից առաջինը Շամքորի նշանավոր ճակատամարտն էր, որը վճռական բեկում առաջ բերեց պատերազմական գործողությունների մեջ՝ հօգուտ Կովկասյան հատուկ կորպուսի: Ռուսական մի զորագունդ, կազմված 2000 զինվորներից, գեներալ Վ. Մադաթովի հրամանատարությամբ, սեպտեմբերի 3-ին Շամքոր գետի ափին ջախջախեց Ամիր-խանի հրամանատարությամբ գործող պարս-

⁹ Վալերիան (Ռոստոմ) Մադաթովը ծնվել է Ղարաբաղում, Վարանդայի Ավետարանոց (Չանախի) դպրոցում: Նա աչքի ընկավ դեռևս 1812 թ. Հայրենական պատերազմում: Վ. Մադաթովը 1812 թ. Հայրենական պատերազմի սկզբում ծառայում էր 3-րդ բանակում՝ փոխզնդապետի աստիճանով, իսկ ռուսական բանակի 1813—1814 թթ. արտասահմանյան արշավանքից վերադարձավ գեներալ-մայորի աստիճանով:

կական 10 հազարանոց բանակը և ետ գրավեց Ելիսավետպոլը, Լսելով Ամիրխանի պարտության լուրը, Աբաս-Միրզան շուրջ 25 հազարանոց բանակով Քյուրակ-Հայից շարժվեց Ելիսավետպոլ, նպատակ ունենալով ջախջախել ռուսական կորպուսի գլխավոր ուժերը և առաջանալ դեպի Թիֆլիս: Ելիսավետպոլի մոտ պարսկական բանակի դեմ դուրս եկավ գնեհրալ Պասկևիչի հրամանատարությամբ հանձնված մի հատուկ զորաբանակ, որի կազմում էր նաև լեյք-գվարդիական հավաքական գունդը: Սեպտեմբերի 13-ին տեղի ունեցավ արյունալի ճակատամարտ, որն ավարտվեց Աբաս-Միրզայի ջախջախիչ պարտությամբ: Ռազմի դաշտում թողնելով մոտ 2000 սպանված, պարսկական բանակը փախուստի դիմեց: Ռուսներն այդ ճակատամարտում վերցրին ավելի քան 1000 գերի, գրավեցին երկու թնդանոթ, չորս զինադրոշ և այլ ռազմավար:

Շամքորի և Ելիսավետպոլի ճակատամարտերը վճռական նշանակություն ունեցան պատերազմական գործողությունների հետագա ամբողջ ընթացքի համար: Կորցնելով մարտական հիմնական ուժերը, հակառակորդն այլևս անկարող եղավ լուրջ դիմադրություն: Կովկասյան կորպուսի հարձակողական գործողությունների ծավալման շնորհիվ պարսկական ջախջախված բանակները սեպտեմբերի վերջին դուրս մղվեցին Ղարաբաղից և շարտվեցին Արաքսի աջ ափը:

Նույն ժամանակամիջոցում ռուսական կորպուսի զորամասերը հաղթական մարտեր են վարում նաև Փամբակում, Շիրակում և Ապարանում: Այդ դավառների ազատագրումը Երևանի սարդարի զորքերից իրագործեց 1812 թ. Հայրենական պատերազմի քաջակորով պարտիզան-հրամանատար գնեհրալ-մայոր Դենիս Դավիդովի զորագունդը: Այն կազմված էր երեք հետևակային գումարտակներից ու 900 հեծյալներից և ուներ 12 դաշտային թնդանոթ: Դուրս գալով Ջալալօղլուց (Ստեփանավան), սեպտեմբերի 19-ին զորագունդը հասավ Փամբակ և դիմեց հարձակողական մարտերի: Սեպտեմբերի 20-ին Դավիդովի զորամասը թշնամուց ետ խլեց Համամու գյուղը: Հակառակորդը, խոշոր կորուստներ կրելով, նահանջեց դեպի Ապարան: Սեպտեմբերի 21-ին Դենիս Դավիդովի զորագունդը Ապարանում, Միրաք գյուղի մոտ, հաղթական ճակատամարտ մղելով Հասան խանի չորս հազար հեծյալների դեմ, վերջիններիս հարկադրեց նահանջել դեպի Երևան: Հյուսիս-Ղուլի խանը, լսելով Միրաքի ճակատամարտում եղբոր կրած պարտության լուրը, շտապեց հեռանալ Սևանի հյուսիսային ափերից և ապաստանել Երևանի բերդում: Ոգեշնչված այդ հաջողություններով, Դենիս Դավիդովը առաջ է շարժվում, նպատակ ունենալով սրենթաց գրոհով գրավել նաև Երևանը: Սակայն սեպտեմբերի վերջերին, կես ճանապարհին, Դավիդովն ստացավ գնեհրալ Երմոլովի հրամանը՝ վերադառնալ Ջալալօղլի: Նա միաժամանակ հայտնում է, որ Երևանյան արշավանքը հետաձգվում է մինչև 1827 թ. գարունը, որովհետև արդեն ձմեռնամուտ է և Երևանի գրավման համար անհրաժեշտ նախապատրաստությունները դեռևս չեն ավարտվել:

Չնայած թշնամու ուժերի գերակշռությանը, Կովկասյան կորպուսին հաջողվեց 1826 թ. սեպտեմբերի 7-ից 10-ը պայմանագրով ճանաչված Անգրեկովկասի ռուսական տիրապետության սահմանները լիովին մաքրել

պարսկական բանակներից և ձախողել Անդրկովկասը զավթելու նրանց պլանները: Այդ գործում նշանակալից ներդրում արեցին անդրկովկասյան ժողովուրդները:

1826 թ. աշնանը գեներալներ Երմոլովի, Մաղաթովի, Պասկևիչի, Դենիս Դավիդովի ղորաբանակների կազմում անմոռաց քաջության ու խիզախության օրինակներ ցույց տվեցին հայ, վրաց և ադրբեջանական աշխարհազորային ջոկատները: Ռուսական կորպուսի հակահարձակողական գործողություններին լայնորեն մասնակցեցին տակավին պատերազմի սկզբում ձևավորված և պաշտպանողական ծանր մարտերի բովով անցած հայկական աշխարհազորային ջոկատները: Սրանցից մեկն էր էրզրումցի քաջակորով երիտասարդ Մարտիրոս Վեբիլյանի գլխավորած հեծյալ ջոկատը, որը մտնում էր Դենիս Դավիդովի ղորագնդի մեջ: Այդ ջոկատն իր բարձր մարտունակությամբ աչքի ընկավ Գյումրիի մոտ տեղի ունեցած մարտերում: Վեբիլյանի ջոկատի աշխարհազորայիններն իրենց սխրանքներով հատկապես փայլեցին Միրաքի նշանավոր ճակատամարտում:

Դենիս Դավիդով

Այնուհետև, հայկական այդ ջոկատը 1827 թ. արիաբար մասնակցեց Հայաստանում Կովկասյան կորպուսի մղած մի շարք ճակատամարտերին: Մ. Վեբիլյանի ինչպես 1826, այնպես էլ 1827 թթ. ծառայությունների մասին Կովկասյան կորպուսի հրամանատար գեներալ Պասկևիչը 1827 թ. մայիսի 30-ին իր զեկուցագրերից մեկում գրում էր. «Մարտիրոս Վեբիլյան անցյալում երկար ժամանակ օգտագործվելով ըստ ծառայության զանազան հանձնարարությունների համար, անցյալ՝ 1826 թ. գտնվում էր Գյումրիում, զենվապետ Ֆրեդերիքսի մոտ, որտեղ շատ ընդհարումների ժամանակ գերազանց քաջություն ցուցաբերեց: Ապա լինելով Ղարաքիլիսայի և Ջալալօղլու գործի մեջ, որպես հայկական հեծելազորի հրամանատար, անկուն ջանքերով պաշտպանեց սահմանը և, թշնամուն Ջալալօղլուց ու Միրաքի մոտ հետապնդելու ժամանակ, գտնվում էր գեներալ-մայոր Դավիդովի ջոկատում: Ընթացիկ տարում գտնվում էր գեներալ-ադյուտանտ Բենկենդորֆի մոտ և օգտագործվում էր թշնամու հետ բանակցություններ վարելու համար. Հասան խանի պարտության ժամանակ գտնվում էր Սարդարապատում. մասնակցում էր մայիսի 9-ի մարտերին: Մայիսի 21-ին գտնվելով զորային ավագ Վերիցկու էքսպեդիցիայում՝ Կրիստովազում, համոզեց ձորակում ամրացած և ի-

րենց շրջապատած կազակների վրա ուժեղ կրակ բացած 90 պարսիկներին անձնատուր լինել»¹⁰։

Հայկական աշխարհազորային ջոկատի քաջակորով հրամանատար Մ. Վեքիլյանն իր «ցուցաբերած գերազանց հերոսության» համար արժանացավ պարգևի և ստացավ պրապորշիկի աստիճան։

1826 թ. Շամքորի նշանավոր ճակատամարտում գեներալ-լեյտենանտ Վ. Մադաթովի ղորաբանակում բազմաթիվ հայ աշխարհազորայիններ աչքի ընկան իրենց անձնազոհությամբ և հերոսությամբ։ Նրանք շարունակեցին մնալ Մադաթովի ղորաբանակում և մասնակցություն ունեցան Ղարաբաղում մղված մարտերին։

Երևակում ու Փամբակում, Զանգեզուրում ու Ղարաբաղում և այլուր թըշնամու դեմ անձնազոհ կերպով կռվում էին նաև շատ հայ կանայք։ Երկար ժամանակ Փամբակ—Լոռիում ժողովրդի մեջ տարածված ավանդազրույցը պատմում է Հասան խանի հրոսակախմբերի դեմ համամիջի գեղջկուհի Մանուշակի մղած անձնազոհ կռվի և հերոսական մահվան մասին։ Ղարաբաղում թըշնամու դեմ մղված մարտերում ցուցաբերած հերոսության համար համաժողովրդական սիրո ու հարգանքի արժանացավ հայ գեղջկուհի Հաթային։ Վ. Պոտտոն նկարագրելով 1826 թ. Ղարաբաղի հայերի անձնուրաց պայքարը թշնամու դեմ, գրում է. «...նույնիսկ նրանց կանայք հանդիսանում էին հերոսուհիներ, և նրանցից մեկի, Հաթայիի անունը, գիտեք այն ժամանակ ամբողջ Ղարաբաղը»¹¹։

Այսպիսով, որքան մոտենում էր Արևելյան Հայաստանի ազատագրումը պարսկական խաների լծից, այնքան ավելի էր զանգվածային դառնում և ուժեղանում հայերի օգնությունը ռուսական բանակներին։ Ընդհանուր թըշնամու դեմ մղված կռիվներում կռիվում ու ամրապնդվում էր հայ աշխարհազորայինների ու ռուս զինվորների զինակցությունը։

2. ԵՐԵՎԱՆԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Կովկասյան հատուկ կորպուսի հրամանատարությունը 1826—1827 թթ. ձմռանը լարված նախապատրաստություն էր տեսնում Երևանի վրա արշավելու համար։ Մշակվում և ռուսական բանակի զլխավոր շտաբի կողմից հաստատվում է երևանյան արշավանքի ռազմական գործողությունների պլանը։ 1827 թ. գարնան սկզբներին ավարտվում են արշավանքի նախապատրաստությունները։ Սակայն, գեներալ Երմոլովին չլիճակվեց զլխավորել Երևանյան արշավանքը։ Դեկաբրիստների ապստամբությունից հետո Նիկոլայ I-ը անվստահությամբ էր վերաբերում Երմոլովին և առիթներ էր որոնում նրան ավելի վստահելի մարդով փոխարինելու համար¹²։ Եվ ահա 1827 թ. մարտի 28-ին Նիկոլայ I-ի հրամանով Երմոլովը ազատվում է Կովկասի կառավարչապետի և Կովկասյան հատուկ կորպուսի հրամանատարի պաշտո-

¹⁰ ՍՄՇՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. ՌԳԱ, գ. 6218, թ. 19։

¹¹ В. Потто, *նշվ.*, էջ 64։

¹² М. В. Нечкина, А. С. Грибоедов и декабристы, М., 1947, стр. 187, 189, 202.